

האמת העולה מהשקר

אביהו זכאי

"יצירת מופת שלא נס ליחה ואין דומה לה" - על "שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו" מאת גרשם שלום

עם הופעתו בשנת 1957 נכרכו כתרים רבים לספרו של גרשם שלום "שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו". וכך אף לאחרונה, כפי שקובע חוקר הקבלה יהודה ליבס בהקדמה להוצאה לאור של ההדפסה המחודשת של הספר משנת 2021: "ספר זה הוא יצירת מופת שלא נס ליחה ואין דומה לה". הספר מהווה את "גולת הכותרת במפעלו של גרשם שלום, גדול חוקרי הקבלה", תוך שהוא משלב "סיפור אנושי מרתק עם מחקר היסטורי מדוקדק". ההדפסה המחודשת היא הזדמנות נאותה לבחון את נסיבות כתיבת חיבור רב השפעה זה. מטרתי במה שיובא להלן היא בעיקר להאיר את השקפת שלום על "הדיאלקטיקה" של ההיסטוריה היהודית, אופן מיוחד של הסבר היסטורי המהווה את מהות פילוסופיית ההיסטוריה של שלום, הניצבת בשורש ספר זה. "ספרי לא לשם תיאולוגיה נכתב אלא לשם הבנת ההיסטוריה של עמנו", כתב שלום. מעניינו העיקרי הוא היסטוריה ולכן חשוב להאיר את אופן החשיבה ההיסטורית שלו, או כדבריו את "הדיאלקטיקה שבהיסטוריה היהודית ובכוחות הפועלים בה", את "התנועה הדיאלקטית של הרעיון המשיחי ושל כיסופי הגאולה של האדם היהודי בנפתוליהם ההיסטוריים".

פניה שלום, אשתו של גרשם שלום, חושפת את הדרך לכתיבת "שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו". בשנת 1941 התקיים בעיר רחובות "ירח עיון" שאירגן ברל כצנלסון, ממנהיגיה

הבולטים של תנועת העבודה. בין המוזמנים, "אנשים מכל צבעי הקשת הפועלית", היה גם גרשם שלום. ברל, ידידו הקרוב, ביקש ממנו להציג בפני המשתתפים את מחקריו בחקר הקבלה, ביניהם ראשית עבודתו על שבתי צבי ותנועתו. בסוף אותה שנה פעל ברל להקים את הוצאת הספרים "עם עובד" והציע לשלום שיפרסם בה "שלושה ספרים" מפרי עטו – שבתי צבי והתנועה השבתאית בימיו, התנועה השבתאית וגלגוליה, וסיפור התנועה בניוונה. "שלום התיישב מיד וכתב הקדמה משותפת לכל שלושת הספרים". הקדמה זו אבדה, כותבת פניה. וצוקת העיתים הביאה לכך שכתובת הספר הראשון על שבתי צבי התעכבה שנים רבות. שני האחרונים לא נכתבו מעולם.

ידיעות על השואה באירופה החלו להגיע ארצה כבר בראשית שנות הארבעים. עם תום מלחמת העולם השנייה, בשנת 1946, יצא שלום בשליחות לאירופה להצלת ספרים וכתבי יד יהודיים. שם הוא פקד גם מחנות ריכוז והשמדה, נפגש עם ניצולים רבים ושמע את סיפוריהם הטרגיים. פניה שלום כותבת ש"הוא חזר ארצה תשוש בגופו ומדוכא ברוחו. היה שוכב רוב היום בחוסר מעש, כמעט לא דיבר עם איש ורק מפעם לפעם היה חוזר על משפטים" כמו "עם ישראל נרצח, חדל מלהתקיים, לא נשארו אלא אודים עשנים, חסרי כוח וחסרי כיוון. מקור יניקתנו אינו קיים עוד, נגדע עם השורש. ואנחנו בישראל, קומץ אנשים שארית-הפליטה". הוא שאל "האומנם ימצא לנו הכוח לבנות את החברה היוצרת החופשית, הבלתי חומרנית, אשר למען עיצובה באנו הנה?" ותהה "שמא לא נעמוד במשימה ונדרדר, כי שכלנו את עמנו, נתייתמנו". לאחר מכן התחוללה מלחמת העצמאות וקמה מדינת ישראל. וכך, כותבת פניה, רק בשנת 1954 "התגבר שלום וכתב בעצם ידו, כמעט במשיכת קולמוס אחת" את הספר "שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו", אשר ראה אור בשנת 1957.

נסיבות היסטוריות רבות ומגוונות עיכבו את חיבור המחקר הזה. אך היה עוד גורם חשוב ביותר והוא נעוץ במאמץ של שלום למקם את התנועה השבתאית בהקשר הכולל של "הדיאלקטיקה" של ההיסטוריה היהודית. את ספרו, כך טען, כתב "מתוך השקפה מסוימת" זו. כאן נמצא החידוש הגדול בדבריו; בניגוד להיסטוריונים קודמים, התנועה השבתאית הייתה לדעתו לא רק "התנועה המשיחית החשובה ביותר בישראל בימי גלותו" אלא גם מגלמת "את כוח החיים שבאומה". ותוך שהיא "זיעזעה את בית ישראל עד היסוד" היא גם "גילתה לא רק את כוח החיים שבאומה אלא גם את הסתירות העמוקות, המסוכנות וההרסניות שברעיון המשיחי". לידתה אמנם הייתה בגטו ופעולתה בגטו, כדבריו, אך היא גם העניקה לחסידיה הרבים "משהו שנמנע משלומי אמוני ישראל בין כתלי הגטו". מבחינה זו השבתאות, על שלל מאבקה ורעיונותיה המהפכניים – שבתי צבי ביטל מנהגים דתיים, מינה את אחיו ומכריו למלכים, ונתן העזתי שכנע אותו בדבר היותו המשיח

– משקפת היטב את הדיאלקטיקה שבהיסטוריה היהודית: היסטוריה של מאבקים וניגודים, מרד ומהפכה, ולא כזו המבוססת על רציפות של מורשת ומסורת.

מבחינה היסטוריוגרפית, שלום האמין שמקורות ספרות הקבלה וספריהם התיאולוגיים של מאמיני שבתי צבי הם מקור היסטורי נאמן וחשוב ביותר, ולכן הם "מפתחות גדולים להבנת תהליכים היסטוריים נכבדים". במבוא למאמרו "מצוה באה בעבירה" (1937), קבע שלום כי "אין לך פרק בתולדות עמנו במאתיים השנים האחרונות המכוסה ערפל כמו התנועה השבתאית". בספרו הוא מעוניין, בין השאר, לערוך רהביליטציה של התנועה השבתאית, לא רק מול מתנגדיה מבחינה דתית אלא גם בפני חוקריה ומבקריה כגון צבי גרץ, מההיסטוריונים הבולטים ביותר של המאה ה-19, או שלמה אברהם רוֹזְאָנִיס, מגדולי ההיסטוריונים של יהדות ספרד וחוקר תולדות היהודים באימפריה העות'מאנית.

תפישה דיאלקטית של ההיסטוריה מניחה שהתפתחות והתקדמות היסטורית מושגת באמצעות קונפליקט, מאבק וניגוד. לאור תפישה זו ההיסטוריה מתפתחת בשלושה שלבים: תזה; אנטי-תזה, הסותרת או שוללת את התזה; וסינתזה, השילוב בין השתיים המפיג את המתח ביניהן. כך במקום תפישה מסורתית של ההיסטוריה, המבוססת על רצף ורציפות, שמעניינם שמירת מסורות אמונה מקודשות, התהליך ההיסטורי מבוסס דווקא על מרד ומהפכה. הרעיון המשיחי ביהדות לדעת שלום מבטא זאת בבהירות. אידיאות חיות, כגון הרעיון המשיחי, "דורשות את מאמצי האדם לשם הגשמת האמת שבהן עלי אדמות". כל זה הוא כותב יסופר ויבואר בספרו, ש"אינו אלא דוגמה רבת משמעות לחוק האדיר הזה של הדיאלקטיקה ההיסטורית", או של מרד ומהפכה. "הרעיון המשיחי", כך כתב, הפך ל"תוכן חי ותוסס שהאיר את אופק חיהם של מיליונים וקבע את יחסם היסודי למציאות ההיסטורית", ומכאן העניק פשר ומשמעות לפעולתם בתוככי ההיסטוריה, דבר המציין מניה וביה צמיחת תודעה היסטורית חדשה.

בדיאלקטיקה של ההיסטוריה היהודית, טען שלום, היה ברעיון משיחי "כוח מעורר ויותר מזה: כוח מערער", כיוון שחזון של גאולה ושל עולם נגאל קבע גם את היחס לעולם הבלתי-נגאל, או עולם המציאות ההיסטורית. וכך ספרות הקבלה והכתבים התיאולוגיים של מאמיני שבתי צבי הפכו בידי שלום למפתח חשוב בהבנת תהליכים היסטוריים ביהדות. אם אכן ההיסטוריה היהודית היא מקום של התגוששות ומאבק בין אידיאות וכוחות מנוגדים, הרי התנועה השבתאית היא הדוגמה הברורה ביותר לכך. זו גם הסיבה ששלום, כפי שכותבת פניה שלום, מעולם לא כינה את שבתי צבי משיח שקר. דיאלקטיקה של ההיסטוריה עוסקת בכוחות ומאבקים בתוככי ההיסטוריה, לא בשיפוט ערכי.

שלום עוסק בהיסטוריה ולא בתיאולוגיה. התנועה השבתאית מהווה מהפכה ביהדות המסורתית, ודווקא בשל כך היא חלק סגולי ומהותי מתולדות עם ישראל, בניגוד לדעתם של אלה "המודדים את המאורעות של ההיסטוריה היהודית לפי קו דוגמטי מסוים, והיודעים בדיוק אם תופעה זו או אחרת 'יהודית' היא". לדברי שלום, דבר זה גרם לכך שהצנזורה הפנימית של הדורות ושל המסורת הרבנית דנה לגניזה תופעות רבות, כגון התנועה השבתאית, שאין להיסטוריון בן-דורנו כל סיבה להתכחש לאופיין היהודי היסודי. פרספקטיבה היסטורית חדשה, התנועה הציונית, הביאה אם כן לכך ש"עיני הדורות האחרונים נפקחו לראות את ניצוץ החיים יהודיים והכיסופים לבניין גם בתופעות שהמסורת הדתית נלחמה בהן בחירוף-נפש".

התנועה השבתאית הייתה, אומר שלום, מהפכה בלב היהדות, ומכאן שהיא גם פרשה גדולה בדיאלקטיקה של ההיסטוריה, לדבריו. שהרי עד לזמנה הרעיון המשיחי בבחינת "מחשבה רחוקה שאינה מתגשמת ונמצאת מרחפת בחללה של האידיאולוגיה (או התיאולוגיה) בלבד ואין לה מגע ישיר, והשפעה ישירה, בחיי האומה". אך לא כן עם התנועה השבתאית, שעה "שציבור רחב, ומה גם אומה שלמה, תפשו אותו כרעיון המתווה את דרכם ומשבאו להגשים אותו – נתגלה היסוד המהפכני שבו בכל עוז כוחו". כך הרעיון המשיחי של תנועה זו הפך ל"תוכן חי ותוסס שהאיר את אופק חייהם של מיליונים וקבע את יחסם היסודי למציאות ההיסטורית".

מטרתו העליונה שלום בספרו "שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו" היא לתאר את "חוק קיומה" של התנועה השבתאית, את ניסיונה "לחדש את היהדות מבפנים; להפשיט מעליה את בגדי הגלות ולהלבישה בגדי חופש". ואם אכן "חוק לידתה וחוק קיומה של השבתאות הוא העפלה משיחית ודחיקת הקץ", הרי לדעת שלום היא הדוגמה היהודית המובהקת ביותר להתפרצות היסוד המהפכני שבמשיחיות. מעניינה העיקרי הוא, כפי שהוא כותב, חיים חדשים ועולם חדש, עולם ברור, שעור קומה חדש של האדם היהודי ומחשבה דתית חדשה היונקת מחוויה אנושית חדשה ועמוקה – חווית החירות. ניסיון גדול זה של "מהפכה במחנה היהדות המסורתית", ומאמץ חשוב זה של "חידוש העולם היהודי", יש בו בכדי ללמד "פרשה גדולה בדיאלקטיקה היסטורית". שהרי במשך "אלף וחמש מאות שנים לא נתעוררה תנועה שהקיפה את כל בית ישראל לכל ארצות פזוריהם". והנה בשיאה, התנועה השבתאית "מקיפה את האומה כולה, מתימן עד ליטא, מפרס עד אנגליה", והיא, כהגדרתו, תנועה לאומית כוללת שאין לה כל דוגמה בהיסטוריה של עם ישראל. אין היא עניין "של כת ואף לא עניין של שכבה או מעמד מסוים. כל בית יעקב – אש, וכל בית יוסף – להבה". השבתאות היא הדוגמה הבולטת והסמל המובהק ביותר של הדיאלקטיקה של ההיסטוריה היהודית.

בסוף הכרך השני של ספרו על שבת צבי, בדברי הסיכום, כותב שלום כי שבת צבי ונתן העזתי,

"משיח אלהי יעקב ונביאו", ביקשו "לפתוח את שערי הגאולה והסעירו את כל בית ישראל". אכן "הפיכת הלבבות שצמחה מזרע בשורתם, נתנה את אותותיה בתולדות ישראל בכל הדורות הבאים, ומשבר התנועה שנשאה את דגלם הוא מנקודת-המפנה שהכריעו בגורלנו". זהו שורש הדיאלקטיקה של ההיסטוריה היהודית כפי שהבין אותה שלום – היסטוריה המבוססת על ניגודים וסתירות, מאבקים ומלחמות, מהפכות בלב היהדות המסורתית, אשר הביאו לשיבה אל ההיסטוריה. אך אם שבת צבי החזיר את היהדות להיסטוריה, כמו גם הציונות לאחריו, הרי אף שלום עצמו במחקריו המאלפים השיב את שבת צבי אל ההיסטוריה. מחקרו הגדול מראה בעליל כי "אגדת שבת צבי, אגדת השחקן הנוכל מזה ואגדת השליח הכושל מזה, נהפכה לקניין חי בזיכרון האומה".

על מצבתו של שלום בבית העלמין בסנהדריה בירושלים נכתב: "איש העלייה השלישית". עלייה זו הביאה בין השאר להקמת מפעלים חשובים, כגון הקיבוץ, מושב העובדים והקמת ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל. כולם כאחד מבטאים רצון של חידוש ולהט יצירה. זו גם הייתה תכלית מפעלו הגדול של גרשם שלום בחקר הקבלה – חידוש ההיסטוריה היהודית תוך הבלטת המאבקים והניגודים בחובה. דיאלקטיקה של היסטוריה ולא היסטוריה אחידה, הומוגנית, המבוססת על רצף ומסורת. בשבת צבי הוא מצא את הסמל הגדול לכך. לדעתו, גם הציונות עצמה משקפת בבירור את הדיאלקטיקה של ההיסטוריה היהודית. ואם שבת צבי השיב את היהדות להיסטוריה, הרי כך עשתה גם הציונות. לא ניתן להבין את ספרו של שלום ללא שאיפת-על עליונה זו – שיבת העם היהודי להיסטוריה, המגולמת בימיו בציונות ובעלייה ארצה. שיבה זו מציינת שעם ישראל יקבל על עצמו אחריות לאומית לגורלו, ליזום פתרונות לבעיותיו, ולחתור להגשמתן בעצמו. לשם כך עליו ליצור מסגרת של תנועה מדינית עצמאית ולהתנער מן הפסיביות האופיינית להווייתו הנפשית של עם גולה. לצד זאת, עם ישראל צריך ליצור יצירה לאומית – בכלכלה, בחברה, במדיניות, במדע, בטכנולוגיה, בספרות, באמנות.

על הספר: גרשם שלום, "שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו" [https://carmelph.co.il/book/sabbatai-sevi], מהדורה חדשה, פרשנות ותרבות, הוצאת כרמל, ירושלים, 2021.

אביהו זכאי הוא פרופסור אמריטוס להיסטוריה באוניברסיטה העברית.

תמונה ראשית: רימונים בצד הדרך במקדוניה. תצלום: בויאן רנטאשה

מחשבה זו התפרסמה באלכסון ביום רביעי 6 ביולי 2022 על-ידי אביהו זכאי.